

УДК 655.535:930.1

Олексій Ясь

З ІСТОРІЇ МЕТОДИКО-ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ПРАЦІ: «ЛЕТЮЧІ КАРТКИ» ТА КОНСПЕКТИВНІ ЗАПИСИ

Висвітлюється історія побутування конспективних записів і рухомих карток у техніці та методиці науково-дослідної праці. Розглядаються значення і роль цих прийомів у підготовці та написанні науково-історичних студій. Подаються та зіставляються погляди різних учених щодо функціонального призначення конспектів і «летючих карток».

Письмова фіксація лекційних викладів, опрацьованої літератури та джерел належить до найелементарніших і найпоширеніших способів згортання та розгортання інформації. Вона увійшла до людського вжитку вже на зорі епохи писемної історії. Взагалі писемність відома людству з кінця IV – початку III тис. до н.е. Відтоді письмо стало одним з найважливіших атрибутів, за якими визначали належність до цивілізації. На сьогодні конспективна фіксація матеріалу є однією з базових навичок, яка формується у межах загальноосвітніх курсів середньої школи.

У вищій школі конспектування широко застосовується у навчальному процесі. Водночас воно є важливим технічним прийомом у дослідницькій та творчій праці. Будь-який дослідник, письменник або публіцист оволодіває цим прийомом на різних етапах наукової творчості, адаптуючи його до власних потреб, інтересів, зацікавлень, уподобань, способу викладу та організації матеріалу тощо. Фактично з уміння вести систематичні записи розпочинається творча лабораторія вченого. Відтак, конспективні нотатки та виписки не тільки мають до-

волі значний спектр застосування, а й диференціюються за своїм функціональним призначенням у школяра, студента та науковця.

Початки техніки дослідницької праці сягають своїми витокami доби античності. Принаймні до цієї епохи належать перші вірогідні свідчення, які знаходимо в письмових джерелах. У ті часи в стародавній Елладі відбувалися суттєві зрушення в поширенні писемності та первісних наукових знань. У країнах давнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Ассирія та ін.) з більш фіксованим соціальним статусом та розподілом праці вони побутовали у середовищі невеликих, замкнених за кастовим принципом, спільнотах жерців та найбагатшої знаті.

Натомість на території материкової Греції, де існувало кілька сотень міст-держав, подібна кастова обмеженість була неможливою. Децентралізованість давньогрецького суспільства породжувала потреби пов'язані з інтенсивними міждержавними відносинами, активними торговельними контактами, судочинством та іншими сферами соціального життя, які вимагали значного прошарку освічених людей – урядовців, чиновників тощо.

Зростаючий динамізм античного життя призвів до виникнення впливового та самобутнього для тогочасного суспільства інституту громадянства, який поділив усе населення полісів на громадян і негромадян. Відтоді, громадяни міст-держав, які мали можливості (час, статок) і мотивацію (кар'єра, соціальний статус, норми та стереотипи поведінки), стали основною діючою силою у процесі поширення писемності і початків наукових знань. Зазначені обставини та передумови спричинили до небувалого розквіту культури і нагромадження первісних знань.

Обсяги інформації, що постійно зростали, змушували давньогрецьких і давньоримських авторів опрацьовувати чимало стародавніх рукописів, зокрема відбирати та фіксувати певні відомості щодо конкретної теми своєї студії. Так народжувалися первісні навички та елементи техніки дослідницької

праці, як-то добір і чернеткова (підготовча) фіксація необхідної інформації.

Непрямим свідченням про велику підготовчу роботу античних авторів є широке цитування творів їхніх попередників і сучасників, завдяки якому до нас дійшло чимало фрагментів з тогочасних студій, що й до сьогодні вважаються втраченими. Зокрема, завдяки цитуванню стали відомі праці Зенона з Елеї (бл. 490 – 430 рр. до н.е.), Демокрита (між 470 та 460 р. до н.е. – ?), Посидонія (бл. 135 – бл. 51 рр. до н.е.) та багатьох ін.

Підготовчі записи являли собою виписки з різних джерел у невеликих зшитках. Про масштаби підготовчої роботи, яку проводили тогочасні автори, свідчать, зокрема відомості про давньоримського вченого Плінія Старшого (бл. 24 – 79 рр.), імператорського прокуратора у Норбонській Галлії. Останній був відомий, головним чином, завдяки фундаментальній як на ті часи праці «Природна історія» (у 37 книгах).

По смерті Пліній Старший залишив 160 зшитків з виписками з творів стародавніх авторів, які склали робочі матеріали для його студій. Ще за його життя зшитки хотів придбати Ларцій Ліцин за 400 000 сестерціїв, про що довідуємося з листа Плінія Молодшого до Бебія Макра, римського консула за часів імператора Траяна¹. Цей факт промовисто засвідчує неабияку цінність підготовчих або чернеткових нотаток, яку усвідомлювали вже в добу античності.

З плином часу орієнтуватися у нагромаджених матеріалах було дедалі складніше. Тому на початку I ст. н.е. римляни почали додавати до своїх творів так звані «індекси» або «титули»². Вони являли собою стрічки з пергаменту (іноді кольорові), з переліком авторів та їхніх праць, які згадувалися у студії. Так, в індексах до географічних книг вищезгаданого Плінія Старшого названо 28 римських та 75 грецьких авторів. Окрім того одна з книг цього вченого складалася зі своєрідного переліку джерел, які були використані у «Природній історії». У ній згадувалося 146 давньоримських та 327 давньогрецьких авторів³.

Однак, якщо перелік авторів, своєрідний огляд використаних

джерел у сучасному розумінні у спеціальній книзі являв собою практично виняток у тогочасній практиці, то індекси набули доволі великого поширення у давньоримських авторів. Так, у техніці дослідницької праці був зроблений ще один крок: від початків документування (фіксації) інформації до елементарних прийомів її первинної систематизації.

За доби середньовіччя суттєвих змін у практиці підготовчих записів так і не сталося. Більше того на зорі середніх віків спостерігаємо помітний регрес порівняно з античними часами, що очевидно пов'язано з примітивізацією соціального життя після падіння Західно-Римської імперії.

Ситуація кардинально змінилася на межі пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби, коли впровадження книгодрукування значно збільшило обсяги циркулюючої інформації та соціальні прошарки населення, які володіли письмом. Відтак, проблема добору та первісної систематизації інформації знову вистала перед тогочасними вченими та письменниками.

Та на цей раз вона значно ускладнилася, оскільки з винаходом Йоганна Гутенберга світ друкованого слова збільшується надзвичайно швидкими темпами. Так, якщо у другій половині XV ст. за приблизними підрахунками вчених у всьому світі видрукували близько 30 тис. назв книг, то в наступному, XVI ст. – близько 250 тисяч. Тож обсяги інформації, яку доводилося обробляти сучасникам Галілео Галілея та Френсіса Бекона кардинально зросли, навіть якщо їх порівнювати у незначній, за історичним виміром, столітній ретроспективі.

Тривалий час проблема вирішувалася звичним шляхом – підготовчі записи велися в спеціальних зшитках паперу, які іноді виокремлювали за тематичним принципом, за джерелом (або джерелами), що з нього робили виписки тощо. Подібним чином працював відомий англійський письменник та політичний діяч, автор знаменитої «Подорожі Гуллівера» Джонатан Свіфт, який порівнював виписки зі збільшуваним склом, яке збирає «промені розуму та знань». Але незважаючи на тягіння до традицій у техніці підготовчих записів з'являються й певні новації.

Наприкінці XVII ст. італієць Вінцент Плаціус запропонував метод ексцерптів – виписок на окремі, або, як їх пізніше називали, «рухомі картки»⁴. На відміну від записів у зшитках (прообразах нинішніх конспектів) цей прийом давав можливість вільно комбінувати виписки стосовно поточних потреб: для написання конкретної студії, для групування матеріалу за проблемним принципом, за певним автором, з творів якого зроблені виписки тощо. Значно спрощувався і пошук необхідної інформації. Відтепер для того, щоб віднайти потрібні нотатки, не треба було перегортати численні зшитки, а достатньо переглянути відповідну тематичну рубрику картотеки.

Проте, нововведення Плаціуса не призвело до швидких зрушень. Протягом XVIII ст. науковці та письменники використовували звичні зшитки паперу для своїх записів, хоча і намагалися певною мірою компенсувати їх недоліки. Так, німецький філософ Готфрід Лейбніц для систематизації своїх робочих записів застосував прийом датування, який призначався для розрізнення підготовчих матеріалів, нагромаджених протягом тривалого часу. Та все ж у дослідницькій практиці продовжували побутувати старі прийоми. Але кількість робочих матеріалів у XVIII ст. помітно збільшується.

Показовими в цьому плані є численні чернеткові записи та зошити з виписками з різних джерел, які залишив по собі Яків Маркович – автор першої частини студії «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» (СПб., 1798). На думку сучасних істориків «Записки» є однією з перших спроб критичної історії України.

Серед чернеток Якова Марковича є зошити з тематичними, підготовчими записами. Зокрема, у зошиті під назвою «Выписки для древней истории России. Начаты в 1797 году» є витяги з праць російського історика Івана Болтіна, німецького філософа Йоганна Гердера, бібліографа та працівника бібліотеки С.-Петербурзької АН Івана Бакмейстера, а також виписки з «Скифской истории» Андрія Лизлова, «Опыта повествования о России» Івана Єлагіна, нарисів з російської історії Федора

Еміна та ряду інших творів, часописів і словників⁵. Зокрема, зі студії Гердера, Маркович зробив 3 сторінки виписок про слов'ян⁶.

З огляду на те, що Яків Маркович наклав на себе руки через картярський борг у 28-річному віці, авторські творчі задуми стосовно написання другої частини студії не були реалізовані. «Все полишилося у його посмертній спадщині», – з жalem відзначав Іван Крип'якевич⁷. Але залишилися його підготовчі матеріали до другої частини запланованої студії, зокрема три зошити з виписками.

В одному з цих зошитів, який озаглавлений «Выписки касающиеся до Малой России», поданий перелік творів, які Маркович планував опрацювати та зробити з них витяги. Серед них студії етнографа Йоганна-Готліба Георгі «Описание всех в Российском государстве обитающих народов», Михайла Антоновського «Истории о Малой России», подорожні записки прусського інженера-лейтенанта Гаммарда та ін. У тому ж зошиті є й ряд виписок без зазначення джерела.

Другий зошит з авторськими виписками, хоча і має назву: «Физическое описание Малороссии. Из Гильденштета в 1774 году. 1798. В Спбурге. Выписки из путешествия Зуева от СПб. до Херсона в 1781 и 1782 годах. 1799. Слыш. известия. 1800», але містить витяги тільки з записок ученого-природознавця Йоганна Гільденштета.

У третьому зошиті, присвяченому рослинному світу, «Flora ucrainica, 1798», представлений перелік рослин в алфавітному порядку⁸.

Таким чином, робочі чернеткові матеріали Якова Марковича є цінним джерелом, яке дозволяє хоча б частково простежити за нездійсненими авторськими планами та намірами. Зокрема, із записників Марковича довідуємося про його задум висвітлити історію української торгівлі, подати відомості про рослинний і тваринний світ України, включити до другої частини своєї студії метеорологічні спостереження тощо.

Становище з підготовчими, робочими записами докорінно

змінилося у XIX ст., яку часто називають добою позитивних наукових знань. Ця назва походить від поширеної у ті часи філософської течії позитивізму, що спиралася на достеменно перевірену, проконтрольовану досвідом (експериментом, спостереженнями) та логічно несуперечливу основу наукового пізнання, яка вибудовувалася подібно до природничих і точних наук.

Тоді ж стався й революційний прорив у книгодрукуванні. Протягом XIX ст. світ побачило за приблизними підрахунками понад 7 млн. назв книг, загальний тираж яких істотно зріс порівняно з XVIII ст. Отже, навіть для звичайної бібліографічної реєстрації наукової літератури у певній галузі знань традиційні прийоми видавалися незручними.

Одночасно виникла проблема ефективного використання архівів, насамперед, середньовічних, для обслуговування поточних потреб громадянства (успадкування, майнові конфлікти, підтвердження станових прав тощо). Особливо гостро ця проблема повстала у Франції, де старі установи та інституції припинили існування після революційних подій кінця XVIII ст. і наполеонівських війн.

Нові суспільні потреби призвели не тільки до корінного реформування архівної системи, що існувала тоді в західноєвропейських країнах, а й до запровадження новачій у дослідницькій практиці. У 1821 р. у Парижі створили знамениту Школу хартій (хартія від лат. carta, charta – папір, грамота), яка готувала архівістів, бібліотекарів та дослідників для роботи з середньовічними документами.

У широку дослідницьку практику ввійшло чимало історичних дисциплін, які досі перебували у сфері зацікавлення відносно невеликого кола науковців – дипломатика, палеографія та ряд інших. Подібні до французької Школи хартій інституції виникли і в інших країнах: Інститут австрійських історичних досліджень (Відень), Школа дипломатики (Мадрид), Школа дипломатики та палеографії (Флоренція) та ін.

Водночас з розширенням діапазону дослідницьких інтересів

та методів історичної критики джерел впроваджувалися й більш досконалі технічні прийоми документації підготовчих матеріалів, зокрема «рухомі картки». Вони застосовувалися для реєстрації існуючих наукових праць та архівних документів, тобто для фіксації вихідних даних праць (автор, назва книги, видавництво або видавець, час та місце видання, кількість сторінок і т.п.) і увійшли у дослідницьку працю як бібліографічні картки.

Таким чином, застосування цього технічного прийому в бібліотечній справі здобуло протягом XIX ст. загальне визнання й побутує до сьогодні. Наприклад, картотека відомого бібліографа та історика російської літератури, професора Семена Венгерова, укладена ним за допомогою інших науковців, нараховувала понад 1 млн. карток⁹. Вона склала джерельну основу для підготовки таких відомих праць Венгерова як «Критико-біографический словарь русских писателей и ученых (От начала русской образованности до наших дней)» (СПб., 1889-1904. Т. 1–6) та «Источники словаря русских писателей» (СПб.–Пг., 1900–1917. Т. 1–4).

Проте обидва названі видання лишилися незавершеними. Венгерову та його співробітникам пощастило довести видання критично-біографічного словника до літери «В», оскільки фінансування цього проекту припинилося через значні збитки, яких зазнав видавець Геннадій Юдин. Однак, не зважаючи на зазначені обставини, картотека Венгерова, яку укладали протягом кількох десятиліть, переконливо засвідчує масштаби поширення та значення методу ексцерптів (виписок) у тогочасній науці.

Тоді ж «рухомі картки» міцно увійшли до дослідницької праці як спосіб документації підготовчих матеріалів як для наукових студій, так і художніх творів. Відтак, наприкінці XIX ст. французькі історики Шарль Ланглуа та Шарль Сеньбос у своїй класичній книзі «Вступ до вивчення історії», яка зазнала численних перевидань багатьма європейськими мовами та оцінювалася сучасниками як взірець позитивістських підходів в історії, констатували, що «летючі картки» є загальноновизнаним методико-тех-

нічним прийомом у науковій роботі. «У наш час, всі визнають, що для запам'ятовування документів найкраще користуватися картками (fiches). Кожний текст нотується на окремому аркуші з точною вказівкою його походження. Переваги такого прийому очевидні, – зазначають Ланглуа та Сеньбос, – рухомість карток дозволяє їх класифікувати за бажанням у цілу масу різних комбінацій і у випадку необхідності міняти їх місцями; при такій системі легко групувати разом усі однорідні документи та у процесі їх знаходження робити доповнення у кожній групі. Для документів, що цікаві з багатьох точок зору, які можуть з однаковим правом бути віднесені до кількох груп, достатньо скласти кілька примірників однакових карток або ж замінити останні порожніми картками, обмежившись на них звичайним покликанням...»¹⁰.

Картковий метод застосовували не тільки вчені-історики, але й дослідники з інших наук, письменники та публіцисти. Зокрема, автор еволюційної теорії походження видів Чарльз Дарвін. Чернеткові матеріали на окремих аркушах використовував у своїй дослідницькій діяльності англійський фізик Майкл Фарадей, який для упорядкування своїх виписок уживав порядкову нумерацію, що полегшувало їхню подальшу систематизацію.

Визначний російський письменник Іван Тургенєв застосовував картковий прийом у вельми своєрідний спосіб. Він заповнював окремі картки-формуляри на кожний з персонажів зі своїх романів, на яких вказував риси характеру, уявні біографічні дані тощо.

Прийом виписок використовували і українські вчені. Зокрема, Михайло Максимович називав такі робочі матеріали «нотабенками» (від лат. nota bene – звернути увагу)¹¹. За свідченням Василя Ляскоронського визначний український історик Володимир Антонович під час наукових консультацій наділяв студентів не тільки книжками з власної бібліотеки, а й «власноручними замітками та записами в різних галузях історичних відомостів, складеними на невеличких картках»¹².

Понад 20 тисяч виписок на окремих картках з різних наукових праць, енциклопедій та довідників, технічних книг залишилося в авторському архіві по смерті французького фантаста Жюль Верна. За життя вони слугували йому як фактографічна основа багатьох творів¹³. Величезна кількість описів флори і фауни, технічних пристроїв та приладів, сюжетів, побудованих на своєрідному тлумаченні тогочасних наукових знань з астрономії, фізики, хімії, географії, історії, етнографії й інших дисциплін у його фантастичних романах є результатом роботи за картковим методом.

Однак, практика виявила й певні недоліки карткової системи, пов'язані здебільшого з людською психологією. Одним із перших на них указав відомий російський історик та етнограф Олександр Пипін. У листі від 14 листопада 1889 р. до історика Всеволода Міллера він з гіркотою описав «карткові захоплення» своїх колег. «...система карток, – писав Пипін, – є без сумніву єдиноможливою та доцільною, але вона має свої великі недоліки. Наприклад, вона має так би мовити фізіологічну властивість утягуватися на шлях збирання, котрому, у дещо складному предметі, не може бути ніякої межі; турбота про бібліографічну повноту відволікає від самого дослідження, для якого можливо потрібна менша кількість даних, ніж та, до якої прагне збирач, а нерідко потрібні зовсім інші дані, які ще не входили до його області. В історії нашої науки, на жаль, є вже факти, що збирач не встигав скористатися нагромадженими матеріалами навіть у вигляді інвентарю. Так, працював, якщо я не помиляюсь Кешпен, так збирав Хмирьов, так збирає Куник, який навряд чи використає те, що в нього вже нагромаджено (купи карток). Мені здається, що тут потрібна обережність, щоб не впасти у перебільшення та не втратити з поля зору головної мети»¹⁴.

Про хворобу «колекціонування виписок», про майже спортивне захоплення картотеками виписок уже за радянської доби згадував російський філософ Сергій Поварнін, який вважав, що механічне збирання «не дає для розуму практично нічого»¹⁵.

Аналогічні закиди стосовно «колекціонування» карток зустрічаємо і в інших учених. Як засвідчив час, вони виявилися небезпідставними. Чимало картотек залишилися майже невикористаними не тільки їхніми укладачами, а й наступниками. Та попри всі недоліки карткова система була зовні малопомітним, проте, за сутністю вельми дієвим досягненням у техніці повсякденної дослідницької праці, яким користувалися та користуються й до нині багато поколінь дослідників.

Тріумф карткового методу у XIX ст. у жодному разі не означав завершення доби записників або конспективних нотаток. Науковці та письменники продовжували нотувати свої підготовчі матеріали в окремих зшитках, незважаючи на очевидні переваги карткової системи. Це пояснювалося різними чинниками: банальною звичкою, від якої страждало немало талановитих дослідників, побоюванням розгубити свої записи на «рухомих картках», зрештою звичайною інерцією мислення. Зокрема, відомий український історик, учень Володимира Антоновича – Іван Каманін нотував свої виписки з актових книг здебільшого у зошитах великого формату, відзначаючи архів та справи, з яких вони зроблені, оригінал або копію документу тощо¹⁶.

Крім того, дехто з учених не без підстав стверджував про доцільність застосування записів в окремих зошитах при роботі з однорідним матеріалом, як-то: статистичні таблиці, конспектування студії з певної проблеми тощо. Врешті-решт сама дослідницька практика виявила як недоліки, так і переваги конспективних записів.

Відомий бібліограф Сергій Полторацький, який збирав історико-літературні та біобібліографічні матеріали про російських письменників XVIII–XIX ст., нотував свої записи у великих зошитах. З часом, коли кількість нагромаджених відомостей зростає настільки, що в записах було складно розібратися, Полторацький укладав у кінці зошита покажчик імен та частково предметів (назви часописів та ін.).

Але безсистемність записів зіграла з ученим злий жарт, оскільки

ки кількість робочих зошитів згодом сягнула десятків. Відтак, віднайти необхідну інформацію стало надзвичайно складно. Тож Полторацький був змушений скласти спеціальний зведений покажчик для кожних десяти зошитів¹⁷. Чи варто казати скільки часу довелося витрати на цю працю? Так непродуманість у технічних прийомах обернулася значною втратою робочого часу, дослідницької енергії та авторських зусиль.

Недостатню компактність конспективних записів намагалися компенсувати кількома методами: 1/ складанням допоміжних покажчиків і змісту до підготовчих матеріалів; 2/ поділом аркуша, на якому робилися записи, на кілька частин, що давало можливість вносити доповнення та зміни до попередніх нотаток.

У Німеччині наприкінці XIX – на початку XX ст. навіть стали виготовляти спеціальний папір для дисертаційних досліджень (Dissertations Papier). «Дисертаційний папір» являв собою великі аркуші, поділені на три частини: середня частина приблизно третина сторінки в ширину та висоту призначалася для основного тексту, а нижні та бокові береги для виправлень та доповнень¹⁸.

Бічні поля у своїх конспективних нотатках застосовували багато тогочасних учених. Зокрема, літературознавець та історик Микола Петров у своїх підготовчих записах з історії Києва, які нотувалися в хронологічній послідовності відповідно до подій, уживав бічні поля для доповнень і додаткових вставок¹⁹.

Іноді за браком часу при перегляді книг поряд з підкресленнями, різноманітними виділеннями або текстуальними помітками на полях, відомими як маргіналії, застосовувався прийом «вкладних аркушів». Суть цього методу полягала в тому, що необхідні позначки та виділення, які потрібно було зробити на сторінках книги переносилися на вкладені чи вплетені чисті аркуші паперу відповідно до кожної необхідної сторінки.

Спеціальними лініями на вкладних аркушах виділялися текстові фрагменти для цитування, давалися власні коментарі, відзначалися потрібні факти та відомості тощо. Так, серед книг

французького письменника Стендаля (Анрі Бейля), російсько-го хіміка Дмитра Менделєєва є ряд видань з вилетеними чис-тими аркушами. Один бік таких аркушів призначався для по-міток щодо лівої сторінки, інший, зворотній – стосовно правої сторінки книги.

У ХІХ ст. відбулася й помітна диференціація конспективних записів. Насамперед, це було пов'язано із зростанням кілько-сті університетів та інших навчальних закладів. Тоді ж згортан-ня та фіксація лекційних викладів професури і викладацького складу стали важливим технічним прийомом у процесі навчан-ня студентів.

Про його поширення та популярність свідчать численні кур-си лекцій відомих учених, записаних студентами і після відпо-відного перегляду професури, виданих літографічним способом або звичайним друком. Зокрема, в цей час з'явилися: «Лекции по русской истории профессора Н.И.Костомарова, составлен-ные по запискам слушателей П.Гайдебуровым» (СПб., 1861. Ч.1: Источники русской истории), «Источники для истории Юго-Западной России. Лекции профессора В.Б.Антоновича 1880–1881 / Сост. Багалея, Голубовский, Ярмохович, Бодянский, Линник; издал П.Голубовский» (К., 1881), «Русская историо-графия: Лекции, читанные в Харьковском университете про-фессором Д.И.Багалеем» (Харьков, 1907. Т.1–2) та багато ін-ших праць.

Відомий історик та соціолог Максим Ковалевський, згадуючи навчання у Харківському університеті наприкінці 60-х – на по-чатку 70-х рр. ХІХ ст., відзначав, що літографовані курси лекцій деяких викладачів, які не відзначалися оригінальністю та но-визною, давали йому можливість замість втрати часу в аудито-рії зосередитися на власних наукових зацікавленнях²⁰.

Узагалі видання таких курсів дозволило тогочасному студент-ству більш продуктивно засвоювати навчальний матеріал та спричинилося до вільного відвідування лекцій університетської професури, яка суворо додержувалася опублікованих викладів. Втім, практика видання лекцій соціогуманітарних дисциплін,

здебільшого була притаманна для університетів Російської імперії. «Я не тільки вчав до семінарів, але й ходив на лекції, і то значно пильніше, ніж у Києві, бо в цьому була доконечна потреба. Тут не було студентських видань професорських лекцій, як це було в Київському університеті. Загальні курси (зоології, ботаніки тощо) радше поширені були серед природознавців, а не гуманістів. Отже, хто хотів увійти в дисципліну, що її викладав професор мусив слухати і записувати», – згадував відомий український історик Борис Крупницький, який у наприкінці 20-х рр. XX ст. навчався у Берлінському університеті ім. Фрідріха Вільгельма²¹.

З часом студентські конспекти лекцій трансформувалися у своєрідний жанр навчальної літератури – курси лекцій або університетські скрипти, які науковці готують на основі своїх лекційних викладів та адаптують для потреб відповідної аудиторії (студентської, шкільної та ін.). У зв'язку з цим нагадаємо, що власне термін «конспект» (від лат. *conspicere*) означає огляд, стислий запис певної роботи, лекції, доповіді тощо.

Наприкінці XIX – початку XX ст. поширення технократичного раціоналізму в промисловості (система Тейлора з раціоналізації робочих рухів, конвеєрний метод та ін.) та філософії прагматизму у суспільній думці (Чарльз Пірс, Джон Дьюї, Вільям Джемс) справили значний вплив на технічні прийоми документації робочих матеріалів.

Новітні впливи вирізнялися тотальним, всеохоплюючим проникненням у найрізноманітніші сфери людської діяльності, спробами регламентувати, раціоналізувати інтелектуальну працю, змінити її індивідуалістичний характер, впровадити своєрідний «творчий конвеєр» тощо.

Подібні новації сприймалися по-різному. Частина дослідників, письменників та митців з захопленням вітали досягнення технологічного поступу. Натомість інші, здебільшого представники соціогуманітарних дисциплін, висловлювали обґрунтовані побоювання в можливій мімікрії (імітації) інте-

лектуальної діяльності, у поширенні псевдотворів та штучних рукотворних артефактів (не властивих за нормальних умов результатів).

Та все ж попри суперечливі оцінки тогочасних нововведень з боку сучасників вони сприяли небувалому поширенню технічних прийомів конспективних нотаток та «рухомих карток». Так, у працях німецьких науковців початку ХХ ст. поступово оформилися та уніфікувалися стандартні вимоги до карткового методу, які рекомендувалися студентам та дослідникам-початківцям: 1/ писати тільки з одного боку картки, оскільки неможливо передбачити необхідність доповнень, вставок, переносів, які можуть звести нанівець попередню підготовчу роботу; 2/ виходячи з тих же міркувань робити нотатки тільки на окремі картці (по можливості однакового, зручного формату); 3/ занотувати певний лозунг або тезу, яка відображає основний зміст виписки; 4/ проставляти порядковий номер виписки та дату, коли її зробили; 5/ подавати вихідні відомості про твір, з якого зроблена виписка (автор, назва, місце та час видання, сторінка); 6/ шляхом додаткових записів власних коментарів або різноманітних кольорових підкреслень виділити найважливішу інформацію²².

Французький письменник Антуан Альбала наполегливо рекомендував застосовувати метод ексцерптів у літературній творчості, зокрема нотувати на картках: 1/ літературні факти; 2/ характерні цитати; 3/ власні міркування тощо.

Деякі вчені пропонували жорстко формалізувати систематизацію виписок на картках через введення числових ідентифікаторів для тотальної предметно-тематичної рубрикації робочих матеріалів. Один з найвідоміших прихильників такого підходу німецький філософ, професор Берлінського університету Фрідріх Кунце рекомендував організувати картотеку виписок за системою десяткової бібліографічної класифікації, яка застосовувалася для розміщення книг у бібліотеках. Але й цього німецькому вченому вдалося замало. Тому він запропонував впровадити систему алгебраїчних знаків для позначення на

картках сукупності понять з будь-якої книги щодо їхнього взаємного відношення, субординації та залежності і т.п.²³

Складно сказати, які чинники спонукали його до створення такої системи робочих записів: славнозвісна німецька пунктуальність, прагнення дослідника до універсальної систематизації чи своєрідне інтелектуальне оточення, в якому вирували «технократичні пристрасті»? Кунце не був поодиноким у своїх розшуках і мав ряд прихильників та послідовників. Так чи інакше переважна більшість учених відмовилася від подібних «карткових систем», оскільки така цифрова формалізація та систематизація потребувала надто багато часу і величезного інтелектуального напруження.

Водночас деякі сучасники Кунце, яких учений ознайомив зі своєю системою, застерігали його від «введення машини до царства Мінерви». Вони побоювалися, що подібні технічні новації у творчій діяльності призведуть до широкого поширення інтелектуальних підробок. Зауважимо, що поява інтелектуальної псевдотворчості, імітація творчого процесу та його результатів з'явилися надзвичайно швидко.

Вельми цікавими у цьому відношенні є фрагменти зі спогадів української журналістки та перекладачки Надії Суровцової, яка тривалий час захоплювалася ерудицією та манерою викладу відомого політика і публіциста, автора концепції «інтегрального націоналізму» Дмитра Донцова. Однак, ближче знайомство на еміграції з технічними прийомами його роботи виявило несподіваний бік творчості цього автора. «Тоді-то розказував мені Донцов, – згадувала Суровцова, – про метод своєї праці: читаючи різну літературу, він робив виписки, і в нього була величезна картотека. Потім, коли траплялося писати якусь працю, він просто «наскикував» відповідні цитати з картотеки, звідси і походила та блискуча хвиля цитат різними мовами, що захопила мене на початку. Це зізнання розчарувало мене щодо самого Донцова, бо відкривала певну «механізацію» замість вимріяної мною наївно нечуваної ерудиції»²⁴.

Впровадження технічних новацій у творчий процес іноді при-

зводило до справжніх курйозів. Чарлі Чаплін під час відвідин Герберта Велса з неприхованим подивом спостерігав за підготовчим етапом написання майбутньої книги відомого англійського фантаста. Чотири секретарки письменника тонули серед купи паперів, книг, довідників та енциклопедій. Вони щось гарячково з'ясовували, перевіряли, робили численні виписки з енциклопедій, книг з техніки та документів. Відтак, традиційна атмосфера праці письменника, пов'язана з її утаємниченістю, зосередженістю та інтимністю у даному випадку поступилася бурхливій атмосфері тогочасного ділового офісу, що справляла незабутнє враження на стороннього глядача. Технократичні тенденції у сфері інтелектуальної праці подекуди зустрічали й різкий супротив з боку відомих дослідників. Зокрема, французький літературознавець Густав Лансон висловлювався категорично проти апології самоцінності певних технічних прийомів. «Виписки – це знаряддя, – відзначав Лансон, – з їх допомогою ми розширюємо область нашого пізнання або забезпечуємо себе супроти огріхів нашої пам'яті. Жоден метод не узаконує механічної роботи, будь-який придатний лише відповідно тямущості робітника»²⁵.

З деяким запізненням культ технократизму, який побутував на теренах Європи, поширився у Радянському Союзі. Його провідниками стали керівники більшовицького режиму, технократичний стиль мислення яких дивним чином поєднував новітні досягнення науки з примітивними методами розв'язання проблем суспільного життя на основі нещадного використання людських та матеріальних ресурсів.

Така амбівалентність технократичної культури провідників радянського режиму певною мірою позначилася й на сфері інтелектуальної діяльності. Насамперед, слід відзначити масовий та тотальний характер впровадження навичок інтелектуальної праці, яке здійснювалося у межах загальнорадянської, часто-густо примусової кампанії культурно-освітнього виховання мас. У комвузах, партшколах, робітничих факультетах та інших навчальних закладах читалися спеціальні лекції,

проводилися семінари і практичні заняття, на яких, поряд з політграмотою, вивчалися методи роботи з книгою, прийоми складання виписок та конспектування, бібліографічних розшуків та ін.

У 20-і рр. ХХ ст. з'явився навіть особливий прошарок спеціалістів з питань «розумової праці», «наукової організації» тощо. Серед заходів по забезпеченню цієї кампанії помітним явищем стало видання десятків посібників з техніки і методики інтелектуальної праці та довідників з самоосвіти²⁶.

Деякі з них здобули величезну популярність, про що свідчать численні перевидання. Так, відома праця І.Ребельського «Азбука умственного труда» до 1930 р. перевидавалася 10 разів. Значною популярністю серед слухачів користувалися й інші посібники. Порівняно з європейськими виданнями зазначені посібники вирізнялися більш простим способом викладу матеріалу та містили інформацію про елементарні навички, оскільки були розраховані на читачів, які не мали не тільки вищої, а частіше й базової, початкової освіти.

Зокрема, у вищезгаданому посібнику І.Ребельського наводяться «сім правил про те, як складати та зберігати виписки»: 1/ виписки складають тільки при другому прочитанні книги; 2/ кількість виписок з даної книги має бути вкрай обмеженою, а сама виписка по можливості якнайкоротшою; 3/ кожна виписка повинна мати свій початок та закінчення; 4/ кожна окрема виписка нотується на окрему картку і на цій картці позначається тема виписки; 5/ виписка робиться тільки на одному боці картки; 6/ під кожною карткою вказується власна думка про неї та про її використання; 7/ виписки за темами зберігають в окремих конвертах²⁷.

Зауважимо, що означені правила виведені автором у процесі тривалої практичної роботи зі слухачами різних навчальних закладів та курсів. Окрім того, їх другий та третій пункти промовисто свідчать про загальний рівень тогочасного читацького загалу. У багатьох книгах з самоосвіти, виданих у 20–30-і роки ХХ ст., наводяться типові зразки карток для виписок, які мали

зорієнтувати читача та дати йому практичні орієнтири або своєрідний шаблон.

Докладалося й чимало зусиль для агітації та пропаганди прийомів документації підготовчих записів, зокрема карткового методу виписок. «Система таких виписок, – зазначалося у популярному в 20-і роки методичному посібнику, – дає повний простір індивідуальності кожного читача і не зв'язує його ніякими шаблонами, забезпечує йому можливість у будь-який момент, у будь-якій комбінації користуватися всім, найціннішим для нього, запасом думок і фактів, з усіх прочитаних ним книг»²⁸.

До кампанії поширення навичок інтелектуальної праці активно залучалися й вчені, у т.ч. й історики, які виступали з лекціями, публікували спеціальні статті та методичні поради. Зокрема, майбутній академік, а тоді ще молодий російський історик Милиця Нечкіна у 1935 р. надрукувала кілька таких науково-популярних розвідок: «Работа с книгой по карточной системе»²⁹ та «Как работать с книгой»³⁰.

Методичні рекомендації Нечкіної майже не відрізнялися від аналогічних порад її колег за винятком деталізації окремих процедур. Вона радила у процесі читання відмічати на окремих аркушах паперу частину сторінки («в» – верх, «с» – середина, «н» – низ), з якої пізніше слід зробити виписку. Наприклад: 42 в., 46 с., 57 н. і т.п.

З подібними замітками та лекціями у 20–30-і рр. ХХ ст. в СРСР виступало багато учених. Однак, наслідки такого масового впровадження прийомів інтелектуальної діяльності тільки почасти мали позитивний характер. Для переважної більшості радянських висуванців, партійних функціонерів, слухачів комвузів та робфаків вивчення та засвоєння технічних прийомів документації практично нічого не дало з огляду як на механістичний характер навчального процесу, суттєві прогалини в освіті, так і внаслідок командно-директивних методів та стилю управління, які здебільшого не залишали вільного часу й простору для творчої чи дослідницької діяльності. Окрім того,

слід взяти до уваги, що на межі 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. у Радянському Союзі швидкими темпами розкручувався молох сталінських репресій, який знищував інтелігенцію та працівників партійного і радянського апарату.

Щодо інших категорій слухачів або випускників робфаків, низового партійного та комсомольського активу, то тяжкі умови повсякденної, часто важкої фізичної праці аж ніяк не сприяли поширенню творчої діяльності, а відтак і відповідних прийомів та навичок. Тож не дивно, що впродовж 30-х рр. зацікавлення прийомами та навичками інтелектуальної праці у суспільстві поступово згасає.

Одночасно методико-технічні прийоми документації підготовчих матеріалів продовжували інтенсивно використовуватися у власне науковому середовищі на більш високому професійному рівні. Насамперед, картковий метод застосовувався для реєстрації бібліографічної інформації. У 20–30-і рр. продовжувалася робота над величезними проблемно-галузевими збірками карток, як-то: картотека російського пушкініста Бориса Модзалевського (близько 300 тис. карток)³¹, картотека рукописної книги літературознавця, історика літератури Миколи Нікольського (близько 174 тис. карток та конвертів)³², картотека російських та українських рецензій 1850–1927 рр. відомого бібліографа Костянтина Дерунова (понад 75 тис. карток)³³ та ряд інших.

Багато матеріалу для роздумів дають робочі матеріали визначних учених того часу. Окрім безпосередньої інформації про їхню дослідницьку діяльність, творчі плани та задуми, підготовчі нотатки дають уявлення про умови дослідницької роботи. Виконані на благеньких клаптиках поганого паперу, який часто взагалі майже непридатний для письма, з текстом, написаним як правило з обох боків, вони є своєрідними свідченнями епохи про жалюгідні умови праці та обставини життя більшості вчених за радянської доби.

Підготовчі записи дають певні відомості про індивідуальні нахили дослідницької праці того чи іншого вченого. Зокрема,

український економіст, академік Костянтин Воблий нотував робочі виписки як на окремих аркушах паперу, так і в окремих зошитах, в які заносилися записи за певним тематичним принципом. Наприклад, робочі виписки Воблого з часопису «Киевская старина» за 1885 р., про історію колонізації Новоросії, які, вірогідно, призначалися для його монографії «Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості» (К., 1928, 1930. Т. 1. Вип. 1–3), подані на окремих аркушах зі шкільного зошита. Тексти виписок розмічені підкресленнями олівцем червоного та синього кольору. Червоним кольором – виділено головні положення. Натомість синім – фактографічні відомості³⁴.

Український літературознавець, історик та етнограф Віктор Петров, готуючи робочі матеріали до своїх студій нотував на картках не тільки виписки з різних джерел та наукової літератури, але й власні коментарі та припущення. Так, вивчаючи фольклорні джерела повісті Миколи Гоголя «Вій» вчений підготував виписки на 474 картках, серед яких чимало авторських тез та міркувань того чи іншого ступеня «готовності»³⁵.

Чітко спланованою системою нотаток вирізнявся відомий український вчений-славіст Дмитро Чижевський. Як згадували Омелян Прицак та Ігор Шевченко кишені Чижевського «завжди надималися від чистих карточок, на котрих примудрявся робити записи за будь-якої нагоди – навіть провадячи розмову з гостем»³⁶. Безперечно, що фантастична працездатність Чижевського значною мірою залежала від його надзвичайної організованості, у т.ч. й на стадії документації підготовчих матеріалів.

Велику увагу підготовчим матеріалам приділяв визначний український історик В'ячеслав Липинський. Зокрема, в листі до Володимира Залозецького від 1 квітня 1926 р. він відзначав «брульони (чернетки. – Авт.) в письменстві те саме, що шкіци в малярстві і чим їх більше, тим краще»³⁷. Цього правила вчений неухильно дотримувався у власних студіях. «Для наукових праць робив В.Липинський на кусках паперу різні нотат-

ки, посортовані відповідно до змісту по різних конвертах. Таких невикористаних нотаток залишилося біля тисячі», – згадує М.Козак³⁸.

Взагалі комбінації карток дають імпульс творчій думці, збуджують дослідницьку увагу та дозволяють подивитися на проблему з кількох ракурсів. «Система карток, – визнавав історик Андрій Шестаков», – дає іноді дивовижні результати, оскільки отримуєш вельми оригінальні комбінації думок або висновків, які раніше ніколи не спадали на думку»³⁹. Водночас аналіз підготовчих матеріалів, що були у розпорядженні того чи іншого вченого дозволяє прослідкувати за його дослідницькими пріоритетами щодо певної теми або проблеми, а іноді з'ясувати ступінь доступності для нього відповідних джерельних матеріалів. Зокрема, на основі вивчення виписок історика Павла Щеголева з «Записок» декабриста Володимира Раєвського дізнаємося, що дослідник мав обмежений доступ до них під час написання історико-біографічного нарису про цю особистість⁴⁰.

Неабияку увагу технічним прийомам документації підготовчого матеріалу приділяли галицькі вчені, які у міжвоєнну добу працювали над укладанням ряду бібліографічних довідників. Майже 55 тис. карток нараховує бібліографічна картотека з історії України відомого українського історика Мирона Кордуби, над якою укладач працював протягом понад 15 років (1932–1947)⁴¹.

Бібліографічна робота активно проводилася на теренах НТШ, зокрема в історичному семінарі НТШ, який очолював Іван Крип'якевич. Він не тільки залучив ряд молодих дослідників до бібліографічної роботи, а й присвятив ряд своїх викладів упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. методиці та техніці дослідницької праці для студентів, науковців-початківців. «Коли я та мої товариші починали писання призначених нам праць, – згадував колишній студент Львівського таємного університету Степан Волинець, – професор І.Крип'якевич відбував із нами спеціальний семінар на теми, як братись до такої роботи. У першу чергу ми мусили ознайомитись із технікою праці, до якої на практи-

ці він увів. У його домашній науковій робітні було багато коробок із дикту від цигаркових гільз до цигареток фірми «Якобі Антінікотін». У них були систематично складені одна біля другої малі картотеки з різними виписками й гаслами, які треба було виловити в часі уважного читання джерел, на підставі яких ми писали наші праці»⁴².

Новий сплеск зацікавлення до техніки дослідницької праці в СРСР спостерігаємо після 1945 р. Такий інтерес був уповні природний і обумовлений кількома чинниками. Воєнне покоління, яке повернулося з походів до аудиторій та навчальних класів, прискорено оволодівало навичками інтелектуальної роботи.

Одночасно відбувалася зміна та ротація наукових і педагогічних кадрів, які зазнали величезних втрат під час репресій та радянсько-німецької війни. Тож сфера інтелектуальної діяльності істотно розширилася та переживала процес якісних та кількісних змін, що об'єктивно сприяло зростанню інтересу до методики та техніки дослідницької праці. Як реакція на новітні потреби стала поява ряду методичних видань та посібників, в яких розглядалися та висвітлювалися означені питання.

Серед таких праць однією з перших була студія Костянтина Воблого «Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка)» (К., 1949), що витримала декілька перевидань. Матеріали особового архіву К.Воблого свідчать, що автор розпочав працювати над цією студією ще у 30-і рр. ХХ ст. Зокрема, другий варіант плану роботи, який зберігається, в авторському архіві, датований 7 липнем 1939 р.⁴³, а підготовчі матеріали у зошитах з виписками – 1935–1938 рр.⁴⁴

Безперечно, що тривалий час виношування концепції та практичної підготовки цієї студії кардинально вирізняє її з-поміж багатьох аналогічних праць як діапазоном охоплених проблем, так і продуманою технікою викладу матеріалу. Чільне місце у студії Воблого відводиться технічним прийомам конспектування та складання виписок. Причому останні розглядаються у загальному контексті методики вивчення наукової літератури і виокремлюються як важливий підготовчий етап до викладу ма-

теріалу. Відтак, документація робочих матеріалів висвітлюється автором з перспективи досягнення конкретної дослідницької мети – написання наукової розвідки або монографії.

«Техніка конспектування, – зазначає Костянтин Воблій, – зводиться до того, що кожний розділ стисло переказується своїми словами; виклад повинен бути пов'язаний і послідовний. Корисно в кінці конспекту записати думки, запитання, що виникли з приводу прочитаної книги. Складання конспектів привчає до літературного викладу»⁴⁵. Аналізуючи техніку чернеткових записів, учений висловлює думку про необхідність поєднання конспектів з виписками на «рухомих картках» на відміну від ряду інших науковців, які обстоювали переваги того чи іншого способу документації.

Про важливу роль прийомів документації робочих матеріалів для дослідників-початківців згадувало й чимало інших учених. Зокрема, відомий літературознавець, академік Павло Берков, виділяв дві основні форми документації: 1/ цитування з бібліографічним покликанням; 2/ звичайне посилення на літературу та джерела⁴⁶. Водночас наприкінці 40 – початку 50-х рр. ХХ ст. з'являється й ряд методичних посібників та спеціалізованих видань, в яких окрім конспектування розглядалися й інші прийоми документації.

Характерну особливість тогочасних посібників спостерігаємо у зростаючій диференціації робочих матеріалів відповідно до потреб навчання, дослідницької або творчої діяльності. Поряд з традиційним конспектуванням та складанням виписок на картках або окремих аркушах паперу виокремлюються й комбіновані робочі записи, які наближаються до окремих видів наукової продукції або їхніх елементів: тезування (запис у формі цитат або власними словами основних висновків та положень праці); анотування (стисла характеристика змісту); реферування (розгорнутий, зв'язаний виклад змісту); рецензування (огляд видання з критичною оцінкою) та ін.⁴⁷

Зауважимо, що порівняно з посібниками 20–30-х рр. ХХ ст., останні розраховані на більш професійно підготовлений та осві-

чений читацький загал. Втім, проблема комбінованих підготовчих матеріалів, які можемо розглядати як основу певних видів науково-дослідної продукції (рецензії, реферати), висвітлювалася і в науково-методичній літературі 20-х рр. ХХ ст., але у відносно невеликих обсягах.

З лібералізацією радянського режиму наприкінці 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. на сторінках тогочасної науково-історичної періодики з'являється ряд розвідок, спогадів дослідників, в яких висвітлювалася «творча лабораторія» вченого, методика та техніка наукової праці тощо.

Оприлюднення творчого досвіду відомих науковців виявило ряд цікавих нюансів у практичному застосуванні технічних прийомів документації, які кожний дослідник пристосовував до власних потреб. Насамперед, стандартні вимоги до виписок на окремих картках (одна виписка – одна картка, нотування тільки на одному боці картки та ін.) виявилися завузькими для більшості науковців.

Дослідницька праця показала, що робочі виписки виконувалися у найрізноманітніших формах. У процесі обговорення з'ясувалося, що вчені-історики, як правило, віддають перевагу міркуванням доцільності часто розуміючи під випискою – певну одиницю інформації, об'єднану за проблемно-тематичним аспектом, яка може бути задокументована на одній або кількох картках або аркушах паперу відповідно до обсягу та необхідного ступеня висвітлення у майбутній роботі.

Відтак, виписка розглядалася як елемент первісної, робочої структури певної наукової роботи. «... я намагався кожний окремий документ розкласти на складові, неподільні далі частини – у відповідності з різними аспектами накресленої проблематики. – відзначав історик, академік Микола Дружинін. – Кожну частину – у формі цитати або конспективної виписки – я заносив на особливу картку маючи на увазі подальшу систематизацію матеріалу. Коли на основі сформованої концепції й опрацьованого плану монографії я починав комбінувати матеріал за главами та розділами, я міг вільно оперувати підготовленими

картками, розміщуючи їх у групи у тій чи іншій послідовності. Якщо весь документ у цілому складав неподільну частину джерела, він одержував роль окремої картки: підкладеної у певному місці, він складав таку ж неподільну одиницю в загальній сумі матеріалу»⁴⁸.

Взагалі процедура систематизації виписок за певними рубриками у конвертах, теках або картотеках дозволяє скласти орієнтовну, робочу структуру статті, монографії або іншої роботи. Ось як описувала цей процес історик Олена Заозерська: «Як правило, виписки я роблю на «картках» – аркушах звичайного паперу різної величини в залежності від розмірів виписки. Іноді «картка» – це один аркуш, а то й два-три, але вони об'єднанні єдиним головним сюжетом, котрий, як у предметному каталозі позначається у правому верхньому куті, у лівому – дата, посередині – легенда. Якщо у документі зустрічаються додаткові, дрібніші сюжети, вони вказуються у тому ж правому куті нижче головного сюжету... При підготовці до написання роботи картки розподіляються спершу за первинною, більш ширшою рубрикою. У результаті виникають великі групи документів, які охоплюють основні сюжети, допомагають внести корективи, уточнити первісний план-склад глав та їхню послідовність. Потім картки розподіляються в середині кожної глави за другою, більш вузькою рубрикою, що допомагає уявити зміст та послідовність, або внутрішній план глави. Документи кожної глави кладуться в окрему теку, а в середині її конверти з позначенням сюжету та відповідної послідовності. Така систематизація допомагає тримати перед очима всю книгу з усіма її підрозділами. Якщо внутрішніх рубрик декілька, спершу документ кладеться в один конверт, а після використання відразу перекладається до наступної за планом рубрики»⁴⁹.

Таким чином, навіть інколи відмовляючись від типової форми записів на картках через обмеженість місця для нотаток, значний обсяг інформації чи інші причини дослідники зберігали сутність карткового методу – комбінаційну функціональність виписок. Недарма визначний український історик, академік

Іван Крип'якевич наголошував на довільному характері карткової системи, вбачаючи у ньому основу вказаного технічного прийому⁵⁰.

З популяризацією зазначеного прийому документації у 60–70-і рр. ХХ ст. ряд дослідників розглядають картотеки виписок як неодмінну складову частину особового архіву того чи іншого вченого⁵¹. Про важливу роль цієї частини авторського архіву свідчить випадок з видатним французьким істориком Фернаном Броделем, який у примітці до передмови першого тому до свого знаменитого тритомника «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.», вказував на проблеми з упорядкуванням власних картотек як на причину деяких прогалин наукового апарату названої студії. «Перше видання цього тому входило до серії, що видавалася без посилань. – відзначав Бродель – Видавець згодився з тим, аби до другого й третього томів було подано примітки. Цілком очевидно, що ця ухвала мала стосуватися й виправленого та розширеного повторного видання цього, першого тому. Десять років тому зробити це було б легко. Та сьогодні, коли мої витяги надто часто виявилися вийнятими з первісних картотек, мені довелося розшукувати сотні, тисячі посилань. І інколи марно. Я вибачаюсь перед істориками, які читають мене, за ті кілька випадків, коли позначка «посилання втрачене», на жаль, замінює посилання, яке не пощастило розшукати»⁵².

Втім, сфера застосування карткового методу не обмежувалася власне науковими працями. У відомій студії Поля Сопера рекомендується застосовувати систему карток як універсальний спосіб підготовки матеріалів для публічних виступів, диспутів, «круглих столів»⁵³. Карткова система здобула широку популярність і у комерційній сфері та бізнесі, оскільки дозволяла гнучко та оперативно документувати потрібну інформацію, здійснювати пошук необхідних відомостей, швидко реагувати на новітні потреби, комбінувати і зіставляти розрахунки з усією наявною інформацією тощо.

Перехрещування світу комерції та науки спричинилося до

новітніх спроб формалізації та систематизації робочих матеріалів на перфокартах і у рейтеркартотеках. Поява рейтеркартотек з одного боку була пов'язана з впровадженням у бізнесовій практиці західного світу 20–30-х рр. XX ст. різноманітних маркерів для робочих картотек (спеціальні розділювачі, закладки, різні форми та кольори карток та ін.), а з іншого боку – з широким застосуванням перфокарт після Другої світової війни. Саме поєднання вказаних прийомів документації та перфокарт й спричинилося до створення рейтеркартотек, які з'явилися у Західній Європі та Північній Америці набагато раніше, ніж у СРСР.

На відміну від числової формалізації (Ф.Кунце та ін.), про яку йшлося вище, система рейтеркартотек виявилася більш гнучкою. В основі організації рейтеркартотеки лежить принцип поєднання перфокарт (прямокутна картка з отворами, що пробиті машиною за певною системою) та рейтерів (металевих або пластмасових смуг певного кольору), які вставлялися у відповідний отвір верхньої частини картки. Виступаюча головка рейтера певного кольору над перфокартою була своєрідним кодовим маркером, який виконував функцію ідентифікатора за предметною, проблемно-тематичною, хронологічною або іншою належністю інформації. Вільне від отворів поле перфокарти використовувалося для звичайних робочих записів.

Відтак, кожному рейтеру надавався певний дескриптор (ключове слово), що відповідав певній темі. Зауважимо, що у 70–80-і рр. XX ст. таллінський комбінат «Біт» випускав спеціальні перфокарти (147 x 207 мм) з 20-ма отворами-позиціями для рейтерів, що у разі застосування смуг десяти кольорів дозволяло закодувати 200 ознак (20 x 10)⁵⁴.

На практиці, однак, здебільшого обмежувалися використанням 4–6 кольорів у 3–5 позиціях, що давало можливості закодувати від 12 (4 x 3) до 30 (6 x 5) ознак. В цілому застосування кольорових рейтерів спиралося на асоціативність мислення та засвоювалося значно простіше, ніж числова формалізація (надання проблемно-тематичним рубрикам певного число-

вого ідентифікатора). Окрім того рейтери дозволяли кодувати одну й ту саму виписку за кількома ознаками (час, простір, авторство, предметна, галузево-дисциплінарна або проблемно-тематична належність), що дозволяло проводити багатоаспектний пошук інформації (проблемно-тематичний, хронологічний, географічний, історіографічний та ін.), відмовитися від дублюючих карток у картотеках кількох типів (абетковій, систематичній, предметній та ін.) та обмежити можливу втрату інформації у великих картотеках, побудованих на традиційних засадах⁵⁵.

Проте, впровадження рейтеркартотек не позбавлене й певних недоліків, пов'язаних зі значними витратами робочого часу та необхідністю використовувати спеціально підготовлені перфокарти і рейтери. Доцільність їхнього застосування виправдовувалася за наявності спеціальних умов: 1/ значного обсягу картотеки (тисячі або десятки тисяч карток); 2/ високого ступеня інтенсивності її використання.

Область застосування перфокарт та рейтеркартотек в історичній науці доволі велика: бібліографічні картотеки, «фактографічні картотеки» виписок, картотеки однорідних масових джерел, хронологічні картотеки тощо. Принагідно, відзначимо, що крім кодування рейтерами, застосовувалося й кодування шляхом певних вирізів на перфорованих краях, які призначалися здебільшого для машинної обробки інформації в кліометрії – науковій галузі, що вивчає історію за допомогою математичних методів та моделювання.

Але незважаючи на широке побутування виписок на картках у дослідницькій практиці, конспективна форма документації залишалася домінуючою у навчальному процесі. Тому протягом 70–80-х рр. ХХ ст. спостерігається навіть своєрідний бум навчально-методичної літератури з техніки конспектування.

Наразі підкреслимо, що під конспектуванням друкованого тексту здебільшого розуміють процес прийому, відбору, перерформування та фіксації відібраної інформації, сприйняття якої здійснюється зоровим аналізатором, що охоплює текст

на рівні літер, слів, фраз та абзаців⁵⁶. Такою є одна з дефініцій «конспектування», репрезентована у тогочасних методичних посібниках.

Традиційно розрізняють кілька видів конспектів: 1/ текстовий – виписки-цитати, логічно пов'язані між собою, які найповніше представляють текст конспектованого видання; 2/ вільний – довільна форма запису тексту в залежності від потреб та зацікавлені; 3/ проблемно-тематичний – конспективні нотатки з різних джерел, об'єднані висвітленням певної теми або проблеми; 4/ плановий – записи, зроблені за конкретним планом того чи іншого твору; 5/ хронологічний – послідовна фіксація подій, явищ або процесів протягом визначеного проміжку часу.

На практиці науковці переважно документували свої записи у конспектах вільної форми з елементами різних видів конспектування відповідно до потреб проблематики, яку вони розробляли. Інколи виокремлюють ще табличну форму конспектування, до основи якої покладено принцип ієрархічного розміщення матеріалу (від загального до більш дрібного) у різних графах і колонках.

Допоміжними прийомами у конспективних записах виступають різноманітні позначення, підкреслення та кольорове виділення головних положень, аргументів *pro et contra* (за і проти), фактів, власних коментарів тощо.

Чільне місце у методичній літературі того часу відводилося і навичкам швидкісного конспектування, які щоправда побутували переважно у фізико-математичних та технічних дисциплінах і призначалися для конспектування лекційних викладів⁵⁷. Спроби запровадити швидкісне конспектування, хоча й не такі успішні, мали місце і у соціогуманітарних дисциплінах. Серед прийомів швидкісного конспектування в гуманітарно-науковій сфері можна виділити кілька найпоширеніших.

Просторовий запис, в якому застосовано принцип ієрархічної підпорядкованості між термінами. Наприклад: гілки влади – 1/ законодавча; 2/ виконавча; 3/ судова.

Прийом контексту, коли з фрази вилучаються слова, які легко встановити з загального змісту викладу (контексту). Застосування символів-замінників – спеціальних позначок, які замінюють часто вживані слова та словосполучення.

Використання типових скорочень слів: науковий – наук., історичний – іст., інформація – інф. тощо.

Існують і більш складні прийоми швидкісного конспектування із застосуванням елементів стенографії та ін. Проте, їх використання значно ускладнюється через великі витрати часу на кодування та декодування таких записів.

Таким чином, незважаючи на своєрідну конкуренцію між собою рухомі картки та конспективні нотатки продовжують зберігати своє значення як основні прийоми документації і до сьогодні. Завершуючи, наш огляд, відзначимо, що він у жодному разі не вичерпує порушену проблематику, а тільки дає певне уявлення про найголовніші тенденції у застосуванні відповідних методико-технічних прийомів.

Насамкінець, висловимо кілька думок про майбутні перспективи летючих карток та конспектів. У наш час невпинного поширення масових джерел, електронних носіїв інформації, портативних комп'ютерів – ноутбуків, диктофонів, надсучасних засобів зв'язку та копіювальної техніки «дідівським прийомам» дослідницької праці здавалося не залишається жодного шансу. Імовірно, вони приречені на забуття. Така доля багатьох атрибутів попередніх століть, що зникли з повсякденного вжитку в добу надзвичайних темпів технологічного поступу, сьогодні не викликає ані здивування, ані категоричних заперечень з боку суспільства.

Втім, справа з технічними прийомами «рухомих карток» та конспектування видається дещо складнішою, ніж з багатьма іншими людськими винаходами. Не вдаючись до докладного розгляду цієї проблеми наведемо лише декілька міркувань. Звичайна кулькова ручка та клаптик паперу ще тривалий час залишатимуться поза конкуренцією внаслідок своєї простоти та дешевизни.

Мабуть, не варто доводити, що у нинішньому світі з його глобальним поділом на заможних і бідних, цей аргумент навіть у відносно віддаленій футуристичній перспективі буде вельми вагомим. Однак, є аргументи й більш суттєві.

Кодування усно виголошених слів – певними позначками на міцній поверхні, відоме як письмо, являє собою один з найдавніших способів згортання та розгортання, фіксації і документації інформації. Саме він лежить в основі так званих «дідівських методів» дослідницької праці і спирається на біопсихологічні властивості людини, до яких вона пристосовувалася принаймні протягом кількох десятків століть.

Вочевидь, що їхня модифікована заміна інформаційними технологіями потребуватиме великих зусиль та часу, у т.ч. подолання інерції мислення, психологічних звичок і навіть певної адаптації фізіології самої людини. Та реальну долю цих людських винаходів визначить час.

1 Письма Плиния Младшего / Изд. подготовили М.Е.Сергиенко, А.И.Доватур. – М., 1984. – С. 46.

2. Призмент Э.Л., Динерштейн Е.А. Вспомогательные указатели к книжным изданиям. – М., 1988. – С.11.

3. Скржинская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К., 1977. – С. 83.

4. Воблий К.Г. Організація роботи наукового працівника (методика і техніка). – К., 1969. – С. 95; Рисс О.В. От замысла к книге. – М., 1969. – С.37.

5. Лазаревский А.М. Прежние изыскатели малорусской старины: Яков Михайлович Маркович // Киев. старина. – 1894. – № 12. – С.359-360.

6. Багалій Д.І. Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної. Третій розділ «Поміщицька історіографія кінця XVIII і I-ої чверті XIX ст.» // Архіви України. – 1993. – № 4/6. – С. 25.

7. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів, 1923. – С. 5.

8. Лазаревский А.М. Указ. соч. – С. 373–374.
9. Либрович С.Ф. Картотека профессора С.А.Венгерова // Известия книжных магазинов т-ва «Вольф». – 1915. – № 6. – С. 134.
10. Ланглюа Ш., Сеньбос Ш. Введение в изучение истории. – СПб., 1899. – С. 82.
11. Грушевский А.С. М.А.Максимович: Из украинской историографии XIX в. // Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. – СПб., 1906. – Т.11, Кн. 1. – С. 382.
12. Невидані спогади В.Г.Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора // Україна. – 1928. – № 6. – С. 72.
13. Ленобль Г. Предисловие // Верн Ж. Черная Индия. – М., 1945. – С 4.
14. Из переписки деятелей Академии Наук / Приготовил к печати Д.И.Абрамович. – Л., 1925. – С. 39–40.
15. Поварнин С.И. Как читать книги. – М., 1978. – С. 7.
16. Каманин І.М. Виписки з актових книг Київського Центрального архіву давніх актів, зроблені Каманиним // ЦДІАУК. – Ф. 237.– Оп. 1.– Спр. 2.– Арк. 1–91.
17. Берков П.Н. Введение в технику литературоведческого исследования. Источниковедение. Библиография. Разыскания. – Л., 1955. – С. 21–22.
18. Рисс О.В. Указ. соч. – С. 48.
19. Петров Н.И. Хронологические выписки по истории Киева с 1494–1728 гг. (кон. XIX ст.) // Ин-т рукопису НБУВ.–Ф. 225.–Спр. 842.–Арк. 1–4.
20. Ковалевский М.М. Моя жизнь // История и историки: Историографический ежегодник. 1973. – М., 1975. – С. 268.
21. Крупницький Б. З студентських спогадів історика: П. Берлін // Україна (Париж). – 1952. – № 7. – С. 530.
22. Кунце Ф. Техника умственного труда. – Харьков, 1923. – С. 57.
23. Там же. – С. 64–74.
24. Суровцова Н. Спогади. – К., 1996. – С. 146–147.
25. Лансон Г. Метод в истории литературы / Пер. с фр. и послеслов. М.Гершензона. – М., 1911. – С. 41.
26. Чарнолуцкий В. Техника записи чтения: Руководство для со-

знательного читателя, библиотечных, школьных, научных и литературных работников и для студентов. С формами и образцами записей прочитанных книг, выписок, конспектов и проч. – М., 1924. – 51 с; Поварнин С.И. Как читать книги для самообразования. – Л., 1924. – 47 с; Миртов А.В. Методика образования. – [Екатеринослав], 1925. – 223 с; Базилевич Л. Техника работы над книгой: Пособие для комвузов, совпартшкол, рабфаков и самообразования. – М; Л., 1928. – 127 с. и др.

27. Ребельский И.В. Азбука умственного труда / 10-е изд., доп. и исправл. – М., 1929. – С. 60–67.

28. Чарнолуцкий В. Указ. соч. – С. 14.

29. Нечкина М.В. Работа над книгой по карточной системе // За пролетарские кадры. – 1935, 3 янв.

30. Ее же. Как работать над книгой // Комсомольский активист. – 1935. – № 5. – С. 27.

31. Берков П.Н. Указ. соч. – С. 124.

32. Покровская В.Ф. Картотека академика Н.К.Никольского // Труды биб-ки АН СССР. – М., 1948. – Т. 1. – С. 142–150.

33. Мокршанская Е.В. Списки неопубликованных библиографических работ // Сов. библиография. – 1940. – № 1. – С. 350.

34. Воблый К.Г. Выписки из журнала «Киевская старина» за 1885 г. об истории колонизации Новороссии // Ин-т рукопису НБУВ.–Ф. 38.– Спр. 243.–Арк. 1–2

35. Новиченко Л. Родом з двадцятих [В.П.Петров] // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 146.

36. Прицак О., Шевченко І. Пам'яті Дмитра Чижевського (23 берез. 1894 р. – 18 квіт. 1977 р.) // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 10. – С. 91.

37. Залуцький Р. Листування В'ячеслава Липинського у західних архівах (Біографічний нарис) // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.-Філадельфія, 2003. – Т. 1: Архів. Листування (А-Ж) / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська; вступн. ст. Х. Пеленської, Р. Залуцького, І. Гирича, Т. Осташко; відп. за випуск О. Проценко. – С. 39.

38. Козак М. З життя і діяльності В'ячеслава Липинського // Дзвони (Львів). – 1932. – № 6. – С. 424–425.

39. Шестаков А.В. Методика исторического исследования (из опыта для опытов). – Воронеж, 1929. – С. 29.
40. Выписки из «Записок» В.Ф.Раевского, находившихся в распоряжении П.Е.Щеголева // Литературное наследство. – М., 1956. – Т. 60, Кн. 1: Декабристы-литераторы. – С. 115–116.
41. Пісковий С.[Дашкевич Я.Р.] М.М.Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Наук.-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 6. – С. 64. Див. також: Дашкевич Я.Р. Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Український археографічний щорічник: Нова сер. – К., 2001. – Т. 8/9.– Вип. 5/6. – С. 16–24.
42. Волинець С. У першу річницю смерті Івана Крип'якевича (Спогад про проф. І. Крип'якевича) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 567.
43. Воблый К.Г. Тетрадь с записями из разных книг о жизни, творчестве, труде писателей, ученых, художников (1934–1935) // Ин-т рукопису НБУВ.– Ф. 38.–Спр. 197.–Арк. 1–50; Его же. Тетрадь с записями... (1936–1937) // Там само.– Ф. 38.–Спр. 198.– Арк. 1–104 та ін.
44. Его же. Организация труда научного работника. План (второй вариант; Киев, 7 июля 1939 г.) // Ин-т рукопису НБУВ.– Ф. 38.– Спр. 71.– Арк. 1–6.
45. Його ж. Організація роботи наукового працівника (методика і техніка) / 3-е вид. – К., 1969. – С. 77.
46. Берков П.Н. Указ. соч. – С.19–20.
47. Примаковский А.М. Культура чтения и методы работы с книгой. – М., 1951. – С. 77; Церковницкий И.Н. Методы самостоятельной работы с книгой. – Архангельск, 1954. – С. 62–66.
48. Дружинин Н.М. Воспоминания и мысли историка / 2-е изд. – М., 1979. – С. 110–111.
49. Заозерская Е.И. Мой путь в науку // История СССР. – 1964. – № 3. – С. 148.
50. Крип'якевич І.П. Нарис методик історичних досліджень // УІЖ. – 1967. – № 2. – С. 106.
51. Князев Г.А. Как организовать личный подсобный архив // Вопр. архивоведения. – 1962. – № 3. – С. 90.

52. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. / Пер. з фр. Г.Філіпчук: У 3 т. – К., 1995. – Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 487.
53. Сопер П.-Л. Основы искусства речи / 2-е испр. изд. – М., 1992. – С. 78–79.
54. Справочник научного работника: Архивы, документы, исследователь / 2-е изд., перераб. и доп.; авторы-составители Ю.М.Гросман, В.Н.Кутик. – Львов, 1983. – С. 313.
55. Пали Х.Э. Применение перфокарт при обработке массовых источников по социальной истории Эстонии // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. – М., 1973. – Вып 1. – С. 337–341.
56. Павлова В.П. Обучение конспектированию: теория и практика / 3-е изд. – М., 1989. – С. 3.
57. Штернберг Л.Ф. Чтобы конспектировать быстро и информативно // Вест. высшей школы. – 1986. – № 4. – С. 41–43; Его же. Скоростное конспектирование: Учебно-метод. пособие. – М., 1988. – 31 с.

Olexiy Yas'

**ON THE HISTORY OF METHODICO-TECHNICAL DEVICES
OF THE RESEARCH: «FLYING CARDS»
AND SUMMARY RECORDS**

The author reveals the history of circulation of summary records and moving cards in techniques and methods of the research, considers the importance and role of these devices in preparing and writing scientific-historical studies, presents and correlates the views of different scholars as to the functional destination of summary records and «flying cards».